

Małek, Janusz

"Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562-1568", Everhard Karl Bernhard Kleinertz, Bonn 1972 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 235-239

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

zamiast Damerau (por. A. Boniecki, *Herbarz polski*, Warszawa 1901, t. 4, ss. 124 i n.), tudzież nie używaną nazwę Strzałów zamiast Stralsund (ss. 90 i 153). Niesłusznie powątpiewa na s. 200 Małek, iż dyplomata brandenburski Michał Jud był Żydem. Ten zwany też „bogatym Michałem” i zmarły w 1549 roku ulubieniec elektora Joachima II był człowiekiem bajecznej energii i wymowy, biorącym udział w sprawach wagi państwowej (*The Universal Jewish Encyclopedia*, New York 1948, t. 7, s. 531).

Czasem szwankuje styl. Przyjemna jest strona zewnętrzna książki (np. okładka). Może nie najlepsze technicznie, ale pouczające są ilustracje, które wskazują między innymi, jak wiele trudności miał Autor przy odczytywaniu pruskich listów. Trafiają się złośliwe błędy drukarskie, takie jak opuszczenie nazwy *Polskiego słownika biograficznego* w przypisie 1 na s. 78, zrobienie z „oddanych sobie stronników” — „poddanych” na s. 96 (wiersz 1 od góry) czy też pomieszanie imion na s. 201 (w. 6 od dołu). Niektóre z tego typu błędów drukarskich powtarza niestety indeks (np. „Dzierżgowski” zamiast Dzierżowski).

Rozprawie Janusza Małka towarzyszą bibliografia (tu na ss. 270—271 niektórych pozycji nie ułożono alfabetycznie), streszczenie niemieckie oraz indeksy osobowy i miejscowy opracowane przez Eufemię Kierszkę. Pomyłono tam częściowo dwóch Tiedemanów Giese, a błędne jest także hasło na s. 288 „Moska, carstwo” (winno być: Moskwa, wielkie księstwo).

Mimo stosunkowo drobnych usterek jest książka *Prusy Książęce a Prusy Królewskie* solidną i źródłową monografią. Oby podobnych doczekały się sprawy gospodarcze i kulturalne Prus w okresie Odrodzenia.

Wacław Urban

Everhard Karl Bernhard Kleinertz, *Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562—1568*, Bonn 1972, s. 254. Phil. Diss. Bonn 1971.

Dzieje Stanów Prus Książęcych w XVI stuleciu będą już niedługo monograficznie opracowane. Do bliższego zbadania pozostały jedynie okresy: lata 1529—1539, nad którym pracuje prof. Helmut Freiwald oraz lata 1569—1579, posiadające przestarzałe już opracowania Maxa Toeppena¹. Inne okresy mają szczegółowe monografie, a mianowicie: lata 1521—1528 (H. Freiwald)², rok 1540 (G. Schwarz)³, lata 1541—1542 (J. Małek)⁴, lata 1543—1561 (N. Ommler)⁵, lata 1562—1568 (omawiana obecnie praca Kleinertza) i lata 1578—1603 (J. Petersohn)⁶. Książka Kleinertza nie była dotąd znana polskiemu czytelnikowi,

1 M. Toepfen, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse in Preussen*, w: *Raumers Historisches Taschenbuch*, 2 F., 8, 1847, ss. 301—492; tenże, *Die preussischen Landtage zunächst vor und nach dem Tode Herzogs Albrechts*, w: *Programm Progymnasium Hohenstein 1855*, ss. 1—31.

2 H. Freiwald, *Markgraf Albrecht von Ansbach-Kulmbach und seine landständische Politik als Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen während der Entscheidungsjahre 1521—1528*, Kulmbach 1961.

3 G. Schwarz, *Der Ostpreussische Landtag vom Jahre 1540 (6. Okt. bis 16. Nov.)*, Diss. Phil., Königsberg 1923 (maszynopis).

4 J. Małek, *Ustawa o rzadzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.

5 N. Ommler, *Die Landstände im Herzogtum Preussen 1543—1561*, Diss. Phil., Bonn 1967.

6 J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum in Preussen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578—1603*, Marburger Ostforschungen, Bd. 20, Würzburg 1963.

nie uwzględniono jej przy opracowaniu najnowszej syntezy historii Pomorza ⁷, stąd tym bardziej zasługuje na omówienie. Poprzednicy Kleinertza w znacznym stopniu ustalili zasadniczy zrąb faktów oraz dokonali ich oceny, niemniej jego opracowanie jest najpełniejsze i najlepsze dla tego okresu. Wynika to przede wszystkim ze świetnej podstawy źródłowej. Kleinertz miał do dyspozycji bogate zbiory b. archiwum królewieckiego, między innymi korespondencję z działu *Herzogliches Briefarchiv*, recesy sejmowe z lat 1562—1568, księgi rachunkowe, księgi przywilejów itd. z działu *Ostpreussische Folianten*, a także teksty ordynacji krajowych z działu *Etats-Ministerium*, czy też oryginalne dokumenty, jak na przykład testamenty książęce z działu *Urkunden-Schieblade*, czy też wreszcie materiały do poszczególnych rodzin szlacheckich z *Adelsarchiv*. Dodajmy, że Kleinertz po raz pierwszy korzystał z recesów nie tylko proweniencji stanowej, lecz i książęcej, stąd miał do dyspozycji różne wersje opisywanych wydarzeń. Kwerendą źródłową objął autor także archiwum meklemburskie (Meklemburgisches Staatsarchiv Schwerin), przechowywane w Getyndze, oraz archiwum kopenhaskie. W pierwszym znalazły się materiały do akcji Jana Albrechta meklemburskiego w Prusach Książęcych w roku 1566, w drugim — źródła objaśniające postać dowódcy rajtarów Pawła Wobesera. Wreszcie autor wykorzystał mikrofilm recesów sejmu Prus Książęcych z lat 1562—1568, przechowywanych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie. Nie wykorzystał natomiast diariuszy działalności komisarzy królewskich w Prusach Książęcych z lat 1566—1568, pięknie oprawnych i przechowywanych w trzech księgach w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie ⁸. Te ostatnie zostały opublikowane drukiem przez Adolfa Pawińskiego ⁹, ale z poważnymi skrótami w stosunku do dokumentów w języku niemieckim. Wśród źródeł drukowanych nie odnajdujemy tomów duńskich *Elementa ad fontium editiones*, gdzie znajduje się korespondencja Zygmunta Augusta z królem duńskim Fryderykiem II, zawierająca nieco materiału o sytuacji w Księstwie Pruskim w interesującym nas okresie ¹⁰. Tu należy dodać, że autor nie wykorzystał także działu F — kraje skandynawskie — z *Herzogliches Briefarchiv*, gdzie znajduje się głównie korespondencja królów duńskich z księciem Albrechtem w sprawie Wobesera ¹¹. W opracowaniach brak całkowicie literatury polskiej (prace Adama Vetulaniego ¹², Stanisława Bodniaka ¹³, Kazimierza Piwowarskiego ¹⁴ i Janusza Mał-

⁷ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1 pod red. G. Labudy, Poznań 1976.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Metryka Koronna Nr. 102—104.

⁹ *De rebus ac statu ducatus Prussiae tempore Alberti senioris marchionis Brandenburgensis illo vero mortuo Alberti Junioris ducis Prussiae, a. 1566—1568 (Comentarii commissariorum Sigismundi Augusti regis)*. Ed. A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. 7, Warszawa 1879.

¹⁰ *Elementa ad fontium editiones*, t. 9, 14, 25, *Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae I, III, IV Pars ediderunt Carolina Lanckorońska et Georgius Steen Jensen, Romae 1964, 1971.*

¹¹ *Staatliches Archivlager Göttingen, Herzogliches Briefarchiv*, F.

¹² A. Vetulani, *Lenno pruskie od traktatu krakowskiego do śmierci ks. Albrechta (1525—1568)*, Kraków 1930; tenże, *Polskie wpływy polityczne w Prusach Książęcych, Gdynia 1939; Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454—1657). Wybór źródeł*. Oprac. A. Vetulani, Wrocław 1953.

¹³ S. Bodniak, *Polska a Prusy Książęce na schyłku rządów Albrechta*, *Rocznik Gdański*, t. 9—10, 1937.

¹⁴ K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946.

ka¹⁵, z wyjątkiem książki Adolfa Pawińskiego¹⁶, z której Kleinertz wykorzystał tylko edycję źródłową, a pominął ponad 150-stronicowy wstęp. Literaturę tę w pełni potrafił docenić Stephan Dolezel¹⁷.

Praca ma układ chronologiczno-problemowy. W odróżnieniu od opracowań Freiwalda, czy Ommlera-Omieczynskiego, Kleinertz postawił sobie za cel ukazanie polityki stanów, podczas gdy tamtych autorów interesowała bardziej polityka księcia. Dawne opracowania dziejów stanów Prus Książęcych w latach 1562—1568 przeceniały rolę Pawła Skalicha w ówczesnych wydarzeniach, natomiast Kleinertz sprowadził ją do właściwej miary, a równocześnie w pełni ukazał rzeczywistego sprawcę ówczesnych zamieszek w Prusach Książęcych — zięcia księcia Albrechta — Jana Albrechta meklemburskiego. Na treść książki składa się przedmowa, pięć rozdziałów właściwej treści (rozd. I *Księstwo Pruskie około 1560*, rozdz. II *Stany w latach 1562—1565*, rozdz. III *Rok niepokoju — 1566*, rozdz. IV — *Walka stanów o urzeczywistnienie recessów w latach 1566—1568*, rozdz. V — *Podsumowanie polityki stanów za rządów księcia Albrechta*) i wreszcie ze spisu źródeł, literatury i życiorysu autora.

W rozdziale I interesująca jest uwaga autora, iż w warunkach wręcz przyjaznych stosunków między Polską a Prusami Książęcymi (mimo sporów o udział księcia w elekcjach królów polskich, czy też o jego miejsce w senacie itd.) polityczna rola stanów w Księstwie była poważnie ograniczona (ss. 21—22). Sytuacja ta uległa radykalnej zmianie w roku 1566. Ciekawe są tu też informacje o małych miastach, a więc o ich ortodoksyjnie luterzańskim charakterze (s. 35), a także o sporach o kompetencje sądowe między radami miejskimi a starostami (s. 31)¹⁸.

W rozdz. II, przy charakterystyce stosunków wewnętrznych w Księstwie, ciekawa jest informacja autora o tym, iż stany wysuwały projekt „elekcji” biskupów protestanckich przez nie, natomiast tylko „konfirmacja” tego wyboru miała spoczywać w rękach księcia (s. 40), oraz wiadomość, że na sejmie Prus Książęcych w marcu 1563 roku szlachta zaproponowała utworzenie stałej armii w liczbie kilkuset osób (s. 44). W czasie „wojny orzechowej” 1563 roku książę przekonał się o słabości pospolitego ruszenia i zgodził się na przyszłość, aby szlachta, w zamian za obowiązek osobistej służby wojskowej, mogła płacić 6 groszy dziennie, a wolni — 4 grosze dziennie (s. 50).

Kleinertzowi udało się w całej pełni ukazać politykę finansową stanów. Właśnie w wspomnianym już sejmie 1563 roku książę uzyskał podatek, ale stany zastrzegły sobie, że będzie on złożony na przechowanie w trzech kasach stanowych i użyty tylko w wypadku ataku z zewnątrz na kraj lub też na wykupienie zastawionych starostw. Co więcej — stany zażądały od księcia zgody na przejrzenie rachunków książęcych (s. 44). Na sejmie tym dyskutowano także nad kwestią płacenia dziesięciny luterskim pastorom. Zagadnie-

15 J. Mattek, *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1961, nr 4; tenże, *Proces kryminalny nowych radców w Knipawie-Królewcu w r. 1566*, ibidem, 1963, nr 2.

16 A. Pawiński, *Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta*, Warszawa 1879.

17 S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen*, Köln 1967.

18 Zob. też J. Skibiński, *Starostwa dziedziczne Prus Książęcych w XVII i XVIII wieku*, Olsztyn 1972.

nie uposażenia duchownych luterskich jest nie do końca jasne. Ordynacja krajowa i kościelna z roku 1525 gwarantowała każdemu proboszczowi pensję w wysokości 50 grzywnien rocznie oraz prawo do użytkowania 4 łanów ziemi. Pieniądze te miały pochodzić z dziesięciny, natomiast to, co pozostałoby z tych wpływów, miało być przeznaczone na renowację kościołów, opiekę nad biednymi i płacę dla nauczycieli. Stara dziesięcina snopowa uległaby redukcji. Na sejmie 1563 roku landracy zaproponowali przywrócenie stałej dziesięciny albo też podwyższenie dotychczasowej opłaty na cele kościelne. Szlachta odrzuciła projekt przywrócenia starej dziesięciny (snopowej), gdyż ludność od niej odwykła. Książę Albrecht wypowiedział się za obydwojma rozwiązaniami; nie podjęto jednak żadnych wiążących uchwał (s. 196). W XVII wieku z tytułu dziesięciny na św. Marcina parobcy wnosili opłatę 10 groszy, a dziewczki 6 groszy¹⁹.

Przy charakterystyce Pawła Skalicha, jakiej dokonał autor, należy dodać, iż Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu posiada sfalszowaną genealogię tego faworyta książęcego²⁰. W odróżnieniu od dotychczasowej literatury Kleinertz zwrócił baczniejszą uwagę na udział Meklemburczyków w kręgu Skalicha i tzw. nowych radców. Do nich należeli: dr Wawrzyniec Kirchof, Wilhelm Rudel, Andrzej Mylius i dobrze znany Maciej Horst.

W omawianym rozdziale wiele nowego dowiadujemy się o praktycznej realizacji dopuszczenia Brandenburczyków do lenna pruskiego w 1563 roku. Otóż początkowo stany wzbriały się przed złożeniem hołdu Brandenburczykowi twierdząc, że byłoby to wbrew traktatowi krakowskiemu. Twierdziły, że uczynią to tylko na wyraźny rozkaz królewski. Umiejętna taktyka księcia Albrechta przyniosła jednak szybko sukces. 12 stycznia 1565 roku stany przyobiecwały posłuszeństwo na wypadek, gdyby Prusy Książęce przypadły elektorom brandenburskim (s. 69).

Rozdział III przynosi również nieco nowych ustaleń. Najważniejsze z nich to odnalezienie przez autora testamentu książęcego, tzw. nowego testamentu z 14 maja 1566 roku. Testament ten został spisany przez notariusza Kazimierza Sephofa i sekretarza książęcego Baltazara Ganssa. Wprawdzie wykonawcą testamentu i opiekunem Albrechta Fryderyka pozostawał Zygmunt August, ale testament ustanawiał jego zastępcę w osobie księcia meklemburskiego. Jan Albrecht meklemburski miał mieć prawo pierwszeństwa do lenna dla siebie i synów za zgodą króla polskiego. Gdyby nie objął lenna, wówczas miał otrzymać kilka starostw, tj. Kłajpedę, Tylżę, Ragnę, Wystruc, Georgenburg i Węgorzewo albo 600 tysięcy guldenów węgierskich (s. 76). Testament zawiera jeszcze inne szczegółowe postanowienia. Dotychczas znano treść nowego testamentu książęcego z zeznań nowych radców, składanych w czasie tortur jesienią 1566 roku. Obecnie można w pełni te zeznania zweryfikować. Interesująca jest także lista świadków testamentu, na której znaleźli się Kasper Nostitz — nadburgrabia, Zygmunt von Kirstenodrf (Kierstanowski) — sta-

---

19 G. Düsterhaus, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975, s. 37.

20 Biblioteka Uniwersytecka Toruń, Rkp. 57 „*Domini Pauli Scallichii — — testimoniae et privilegia*”. Na str. 13 znajduje się portret Skalicha i jego herb. Na końcu rękopisu wycisnęli swoje pieczęcie Francizek Lismanini, Jan Campingius, Michał Scrinus, Jan Funck i Piotr Mörlein.

rosta Szaków, Jan von Hoydt — starosta Kętrzyna, szlachcic — Wenzel Schack von Stangenberg oraz burmistrzowie królewscy — Marcin Kalau, Jan von Lohe i Hieronim Stein. Kleinertz uważa, iż trudno posądzać, aby książę Albrecht nie miał rozeznania w ówczesnej sytuacji politycznej. Jego zdaniem to stany dorobiły legendę o tym, że książę był otoczony lekkomyślnymi doradcami, że był zdziecinniały i stąd zmienił testament. Według Kleinertza Albrecht kierował się szerokimi planami meklembursko-pruskimi (s. 79). Pogląd ten jest interesujący, ale autorem tych planów nie był z pewnością już rzeczywiście zdziecinniały 76-letni Albrecht, lecz jego zięć — Jan Albrecht meklemburski. Sejm 1566 roku przedstawiony został przez Kleinertza w sposób szkicowy i powinien być na nowo opracowany²¹. Także proces kryminalny nowych radców z 1566 roku nie zafascynował autora, stąd też aktualne pozostaje istniejące już opracowanie tego procesu²².

Najbardziej wartościowy faktograficznie w książce wydaje się rozdział IV, w którym przedstawiona jest realizacja postanowień komisarzy królewskich, jak też uchwał sejmu z roku 1566 w następnych latach 1567 i 1568. Wówczas to ostatecznie rozstrzygnięły się losy Księstwa. Komisarze królewscy nie podjęli projektu Kanitza o powołaniu namiestnika w Księstwie w osobie Jana Kostki. Działalność komisji królewskich w Prusach Książęcych w tych latach powinna być opracowana także na nowo z uwzględnieniem dotychczasowych opracowań Pawińskiego, Toeppena i Kleinertza ze względu na niewykorzystanie — jak o tym pisano wyżej — przez tego ostatniego dziuryszy komisarzy znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych²³.

Ostatni rozdział, V, zawierający charakterystykę polityki stanów Prus Książęcych za rządów Albrechta, nie wprowadza zasadniczych zmian w dotychczasowych poglądach historiografii.

Książka Kleinertza jest pracą pożyteczną, źródłową, gruntowną. Jej słabością jest niezajomość literatury polskiej. Ciekawe byłoby bowiem stanowisko autora wobec ocen, wypowiedzianych przez polskich historyków na temat wydarzeń w lennie pruskim w latach 1566—1568.

Janusz Małek

Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków, Wrocław 1976, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, ss. 535.

Książka składa się z prac zespołu autorów, będących członkami Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. W części pierwszej, zatytułowanej *Warunki historycznego kształtowania się kultury ludowej regionu*, znalazły się prace Kazimierza Borowicza (*Środowisko geograficzne*), Janusza Jasińskiego (*Z problematyki narodowościowej ludności polskiej na Mazurach i Warmii w XIX i na początku XX w.*) i Bohdana Koziello-Poklew-

²¹ Dla takiego opracowania mogą być wykorzystane maszynopisy prac magisterskich: J. Małek, *Sejm Prus Książęcych w r. 1566*, Toruń 1960 i M. Komorowska, *Komisja Królewska w Prusach Książęcych w r. 1566*, Toruń 1976.

²² J. Małek, *Proces kryminalny*.

²³ Próbą takiego opracowania jest praca magisterska M. Zdanowskiej, *Komisja Królewska w Prusach Książęcych w roku 1568*, Toruń 1976.